

Μέντορας/Mentor

ΤΕΥΧΟΣ 13

2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΣΑΜΑΔΙΑΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ κ.ά.	5	<i>Τα οφέλη από την εκπαίδευση:
Επισκόπηση υπό την Οπτική
της Οικονομικής.</i>
ΦΑΣΟΥΛΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ	22	<i>Η αποτελεσματική οργάνωση
και διοίκηση του σχολείου.
Γνωρίσματα ποιοτικής ηγετικής
συμπεριφοράς στα ξένα σχολεία
υποχρεωτικής εκπαίδευσης</i>
ΠΑΡΑΔΙΑ ΜΑΡΙΑ κ.ά.	42	<i>Τεχνικές ανάπτυξης και αξιολόγησης
λεξιλογίου στο πλαίσιο της γλωσσικής
διδασκαλίας Γυμνασίου.
Διερεύνηση των σχετικών μεθόδων
που χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί.</i>
ΚΥΡΙΤΣΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ κ.ά.	61	<i>Έφηβοι μαθητές και μαθήτριες
περιγράφουν τον εαυτό τους
και τη γενιά τους:
Ικανοποίηση από τη ζωή, στόχοι
και προσδοκίες για το μέλλον,
συμπεριφορικά γνωρίσματα.</i>
ΛΑΠΟΥΣΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ κ.ά.	82	<i>Η αξιολόγηση της ποιότητας
της διατροφής σε μαθητές
ηλικίας 12-16 ετών.</i>
ΔΡΟΣΙΝΟΥ ΜΑΡΙΑ κ.ά.	96	<i>Μαθητές με Διάχυτες Αναπτυξιακές
Διαταραχές στο Φάσμα του Αυτισμού
(ΔΑΔ-ΦΑ). Παρέμβαση
με διδακτικές διαφοροποιήσεις
«Χαρτογράφησης εννοιών».</i>
ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ κ.ά.	115	<i>Διερεύνηση Παραμέτρων της Κοινωνικής
Ταυτότητας Ατόμων με Τύφλωση.</i>
ΜΑΥΡΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ κ.ά.	131	<i>Η αντίληψη της έννοιας του θανάτου
από εφήβους με νοητική καθυστέρηση.</i>

- ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ 146 *Μια έρευνα γύρω από την προσωπική θεωρία και την επαγγελματική ανάπτυξη εκπαιδευτικών.*
- ΠΛΑΤΣΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ κ.ά. 165 *Κίνητρο επίτευξης και συμμετοχή στη συνεχιζόμενη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών Π.Ε.*

Η αντίληψη της έννοιας του θανάτου από εφήβους με νοητική καθυστέρηση

Μαρία Μαυρίδου

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Λευκοθέα Καρτασίδου

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Μαρία Πλατσίδου

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Περίληψη

Η ανασκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας αναδεικνύει ένα σημαντικό ερευνητικό έλλειμμα σχετικά με το πώς τα άτομα με νοητική καθυστέρηση αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου. Η συγκεκριμένη έρευνα διερευνά τις αντιλήψεις εφήβων με νοητική καθυστέρηση αναφορικά με το θάνατο. Διεξήχθησαν ατομικές ημιδομημένες συνεντεύξεις με 32 εφήβους με ήπια και μέτρια νοητική καθυστέρηση. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι έφηβοι με νοητική καθυστέρηση (α) αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου και (β) αποδίδουν την έννοια του θανάτου χωρίς διαστρεβλωμένες αντιλήψεις, όπως φανταστικά ή μυθικά στοιχεία, που να υπονοούν ελλιπή κατανόηση, ενημέρωση και πληροφόρησή τους.

Η κ. Μαρία Μαυρίδου είναι Δασκάλα Ειδικής Αγωγής, ΚΕ.Δ.Δ.Υ. Ν. Σερρών.

Η κ. Λευκοθέα Καρτασίδου είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Ειδικής Αγωγής, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Η κ. Μαρία Πλατσίδου είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εξελικτικής Ψυχολογίας, Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Abstract

A lack of empirical evidence is noted in the Greek literature regarding the perceptions of death by individuals with mental retardation. The aim of the present study was to investigate the perceptions of adolescents with mild and moderate mental retardation regarding death. Thirty-two Greek adolescents with mild and moderate mental retardation were individually interviewed with semi-structured protocols. Results showed that adolescents with mental retardation are able to understand the meaning of death and give rational responses without imaginary or mythical elements which could imply lack of comprehension or information on the issue.

Η αντίληψη του θανάτου από τα παιδιά και τους εφήβους

Διαχρονικά η έννοια του θανάτου έχει προσεγγιστεί θρησκευτικά, φιλοσοφικά και ιατρικά. Στον 20ό αιώνα η επιστημονική προσέγγιση του σώματος το αποσυνδέει από την ιερή του διάσταση, ενώ στον 21ο αιώνα, ο θάνατος αντιμετωπίζεται μέσα από την υπερβολή, που χαρακτηρίζει τον τρόπο ζωής, την απαξίωση και την προσβολή της ανθρώπινης υπόστασης. Παρ' όλο που ο σύγχρονος άνθρωπος αποφεύγει να μιλήσει για το θάνατο, τα παιδιά δεν έχουν αναστολές και πολύ συχνά στο παιχνίδι τους υποδύονται ότι πεθαίνουν ή ότι θανατώνουν, δίνοντας μέσα από το φανταστικό παιχνίδι ένα άλλο νόημα στην ίδια τη ζωή (Ντολτό, 2009).

Σύμφωνα με τους μελετητές, η ώριμη αντίληψη του θανάτου καθορίζεται από την κατανόηση των εξής διαστάσεων: καθολικότητα (παγκοσμιότητα) (όλα τα έμβια όντα κάποτε πεθαίνουν), μη αναστρεψιμότητα (καθετί νεκρό δεν μπορεί να ξαναζωντανέψει), διακοπή λειτουργιών (με το θάνατο σταματούν όλες οι λειτουργίες των οργάνων και του σώματος) και αιτιότητα (η αιτία του θανάτου είναι η διακοπή σωματικών λειτουργιών) (Λεονταρή, 2006· Παπαδάτου, 2005).

Ποιοι είναι όμως οι παράγοντες των ατομικών διαφορών που επηρεάζουν την αντίληψη των παιδιών και των εφήβων για το θάνατο; Στη βιβλιογραφία υποστηρίζεται ότι οι παράγοντες αυτοί είναι (α) η ηλικία και η γνωστική ανάπτυξη του παιδιού (Bacqué, 2007· Herbert, 2008· Παπαδάτου, 2005): τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και πιο προχωρημένης γνωστικής ανάπτυξης έχουν μια πιο ώριμη αντίληψη της έννοιας του θανάτου· (β) το πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον: όσο πιο εξοικειωμένα είναι τα άτομα με τις εμπειρίες και τις τελετουργίες του θανάτου τόσο πιο ώριμη είναι η αντίληψή τους για το θάνατο (Λεονταρή, 2006· Χατζηνικολάου & Αναγνωστοπούλου,

2010)· και (γ) το φύλο όσον αφορά στη συναισθηματική διάσταση της έννοιας του θανάτου, με τα κορίτσια να εκφράζουν περισσότερο φόβο από ό,τι τα αγόρια (Bacqué, 2007).

Ως προς την ηλικία, διαπιστώθηκε ότι οι έννοιες που χρησιμοποιούν τα παιδιά των 5-10 ετών για να κατανοήσουν το θάνατο είναι οι εξής: αποχωρισμός, ακινησία, μη αναστρεψιμότητα, αιτιότητα, διακοπή λειτουργιών, καθολικότητα, και απουσία αίσθησης (Kane, 1979, όπως αναφέρεται στο Herbert, 2008). Στην εφηβεία υπάρχει η αντίληψη της εικόνας και της εμφάνισης ενός πεθαμένου ατόμου και εκδηλώνεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις σωματικές αλλαγές που προκαλεί ο θάνατος (Σουμάκη, 2007). Οι έφηβοι συνειδητοποιούν τη μονιμότητα του θανάτου και αναπτύσσουν αφηρημένους συλλογισμούς, υποθέσεις ή ακόμα διαμορφώνουν και μια δική τους θεωρία (Herbert, 2008).

Η αντίληψη του θανάτου από τα άτομα με νοητική καθυστέρηση

Διάφορες έρευνες που εξέτασαν την κατανόηση της έννοιας του θανάτου από εφήβους με νοητική καθυστέρηση εστίασαν στη γνωστική διάσταση (καθολικότητα, μη αναστρεψιμότητα, αιτιότητα και διακοπή λειτουργιών) και στη συναισθηματική διάσταση (διάφορες συναισθηματικές καταστάσεις, όπως φόβος, αποδοχή κ.λπ. είτε σε σχέση με τον προσωπικό θάνατο είτε σε σχέση με το θάνατο των άλλων) (π.χ. Bube, 2007). Σύμφωνα με τα παραπάνω, ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα άτομα με νοητική καθυστέρηση αντιμετωπίζουν με τον ίδιο τρόπο και ένταση όλες τις καταστάσεις απώλειας και θλίψης, όπως τα βιώνει και ο υπόλοιπος πληθυσμός (Bube, 2007· Luchtenband & Murphy, 1998· Thomas & Woods, 2008). Ωστόσο, άλλοι υποστηρίζουν το αντίθετο. Για παράδειγμα, η έρευνα των McEnoy, Reid και Guerin (2002) έδειξε ότι οι ενήλικες με νοητική καθυστέρηση δυσκολεύτηκαν να αποδώσουν σωστά την έννοια του θανάτου ως προς τη γνωστική, αλλά όχι και ως προς τη συναισθηματική διάσταση.

Τα άτομα με νοητική καθυστέρηση έχουν την εμπειρία του θανάτου από οικεία τους πρόσωπα ή από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, συνδέοντας το θάνατο με θρησκευτικές αντιλήψεις (π.χ. είναι θέλημα Θεού). Βιώνουν φόβο, σύγχυση, χιούμορ, στωικότητα, αλτρουισμό, πίστη στο Θεό, ανασφάλεια απέναντι στο θάνατο οικείων προσώπων και ιδιαίτερα των γονέων τους, ενώ επιδεικνύουν λιγότερη ανησυχία για τον προσωπικό τους θάνατο (Olson, 2008). Σε έρευνα του Bube (2007), που διενεργήθηκε με τη μέθοδο των συνεντεύξεων σε εφήβους με νοητική καθυστέρηση (μ.ό. ηλικίας 12:4), τα αποτελέσματα έδειξαν ότι ο βαθμός της νοητικής καθυστέρησης είναι

σημαντικός παράγοντας για το επίπεδο κατανόησης της έννοιας του θανάτου, ενώ η ηλικία όχι.

Σε σχετική ελληνική έρευνα (Σούλης, 2000, σ. 901) που πραγματοποιήθηκε μέσω συνεντεύξεων διαπιστώθηκε ότι «παιδιά και έφηβοι 12 ως 15 ετών με μέτρια νοητική καθυστέρηση κατανοούν την έννοια του θανάτου κυρίως περιγραφικά, ενώ τα παιδιά μικρότερης ηλικίας (9 ως 12 ετών), παρουσιάζουν ιδιαίτερες δυσκολίες στο να προσδιορίσουν την έννοια, ακόμη και σε αυτό το επίπεδο». Ωστόσο βρέθηκε ότι, παρόλο που, γενικά, τα παιδιά και οι έφηβοι αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου, παραμένουν σε μια φανταστική και μυθική κατανόηση.

Στόχος της παρούσας έρευνας

Με βάση τον παραπάνω προβληματισμό, η παρούσα έρευνα στόχο έχει να διερευνήσει την αντίληψη της έννοιας του θανάτου από εφήβους με νοητική καθυστέρηση. Πιο συγκεκριμένα, τα ερωτήματα της έρευνας είναι: (1) Πώς οι έφηβοι με νοητική καθυστέρηση αντιλαμβάνονται όψεις της έννοιας του θανάτου που σχετίζονται με τη γνωστική διάσταση, όπως καθολικότητα, μη αναστρεψιμότητα, αιτιότητα και διακοπή λειτουργιών; (2) Πώς η αντίληψη της έννοιας του θανάτου από τους εφήβους επηρεάζεται από παράγοντες ατομικών διαφορών, όπως το φύλο, η ηλικία και το επίπεδο νοητικής καθυστέρησης;

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 32 μαθητές με νοητική καθυστέρηση που φοιτούσαν σε ΤΕΕ Ειδικής Αγωγής, του Νομού της Κεντρικής Μακεδονίας. Το 46,9% (n=15) ήταν κορίτσια και το 53,1% (n=17) αγόρια. Το δείγμα χωρίστηκε σε δύο ηλικιακές ομάδες: (α) 13-15 ετών (40,6%, n=13) και (β) 16-19 ετών (59,4%, n=19). Όσον αφορά στο επίπεδο της νοητικής καθυστέρησης, το 31,2% (n=10) ήταν μαθητές με ήπια νοητική καθυστέρηση και το 68,8% (n=22) με μέτρια νοητική καθυστέρηση. Η διάγνωση της νοητικής καθυστέρησης έγινε από την ψυχολόγο του ΚΕΔΔΥ του Νομού το 2008, με τη χρήση της κλίμακας νοημοσύνης WISC-III (Γεώργας, Παρασκευόπουλος, Μπεξεβέγκης, & Γιαννίτσας, 1997).

Μέσο συλλογής δεδομένων

Ως μέσο συλλογής δεδομένων επιλέχθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη. Οι άξονες της συνέντευξης βασίστηκαν σε αντίστοιχες έρευνες των Bube (2007) και McEnoy, Reid και Guerin (2002) και περιλαμβάνουν ανοιχτές ερωτήσεις που εστιάζονται στη γνωστική διάσταση της αντίληψης της έννοιας του θανάτου:

Ορισμός (π.χ. Τι είναι ο θάνατος;)

Φυσική κατάσταση του σώματος (π.χ. Πώς καταλαβαίνεις ότι κάποιος έχει πεθάνει; Μπορεί ένας πεθαμένος να κινείται;)

Αιτιολογία (π.χ. Από τι μπορεί να πεθάνει κάποιος;)

Καθολικότητα (π.χ. Πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι;)

Μη αναστρεψιμότητα (π.χ. Μπορεί κάποιος που πέθανε να ξαναζωντανέψει;) και

Συνειδητοποίηση της διάρκειας ζωής και γνώση του χρόνου επιβίωσης (π.χ. Πόσο καιρό πιστεύεις ότι θα ζήσεις ακόμα;).

Διαδικασία

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο σχολείο των μαθητών και είχε διάρκεια τρεις εβδομάδες (Μάρτιος 2010). Με τη βοήθεια της Κοινωνικής Λειτουργού και της Ψυχολόγου του σχολείου, έγινε η γνωριμία της ερευνήτριας (που είναι η πρώτη συγγραφέας) με τους μαθητές, στους οποίους εξηγήθηκε ο σκοπός και η διαδικασία των συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια ενός προγράμματος Αγωγής Υγείας για την απώλεια, στο οποίο συμμετείχαν οι συγκεκριμένοι μαθητές με γονική συναίνεση. Η διάρκεια των συνεντεύξεων κυμάνθηκε από 10' ως 25', καθώς κάποιοι μαθητές μιλούσαν λιγότερο και κάποιοι περισσότερο. Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν.

Ανάλυση αποτελεσμάτων

Η ανάλυση των συνεντεύξεων στηρίχτηκε στη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου, που έγινε με βάση τη θεμελιωμένη θεωρία (grounded theory) (Ιωσηφίδης, 2003). Η ανάλυση περιεχομένου έγινε επαγωγικά με βάση λέξεις-κλειδιά που δεν ορίστηκαν εξ αρχής, αλλά εντοπίστηκαν κατά την ανάλυση. Στη συνέχεια, έγινε ποσοτική ταξινόμηση των λέξεων-κλειδιών σε ένα σύστημα κατηγοριών, ώστε να αναδειχθούν τα δεδομένα εκείνα που σχετίζο-

νται με τις αντιλήψεις των εφήβων με νοητική καθυστέρηση για τις υπό διερεύνηση έννοιες.

Σε πρώτο επίπεδο οι αναλύσεις δεδομένων αφορούσαν (α) στη συχνότητα των απαντήσεων, (β) στον υπολογισμό των συσχετίσεων μεταξύ των μεταβλητών της παρούσας έρευνας (με το κριτήριο συσχέτισης Spearman rho) και (γ) στη διερεύνηση των ατομικών διαφορών ως προς το επίπεδο νοητικής καθυστέρησης, την ηλικία και το φύλο (με το κριτήριο χ^2 και με ανάλυση διακύμανσης - ANOVA). Σε δεύτερο επίπεδο, το υλικό των συνεντεύξεων αναλύθηκε με βάση τη θεμελιωμένη θεωρία (ανοιχτή κωδικοποίηση και κωδικοποίηση άξονα), δίνοντας έμφαση στις ατομικές περιπτώσεις, προκειμένου να ερμηνευθούν πιο αφηρημένες εννοιολογικές κατηγορίες.

Αποτελέσματα

Οι αντιλήψεις των μαθητών για την έννοια του θανάτου

Οι έφηβοι κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήματα που αφορούν στον ορισμό του θανάτου, στην καθολικότητα, στη μη αναστρεψιμότητα, στη φυσική κατάσταση, στην αιτιολογία και στη συνειδητοποίηση της διάρκειας της ζωής. Στην ερώτηση για τον ορισμό του θανάτου απάντησαν 31 έφηβοι. Το 16,1% (n=5) των ερωτηθέντων απάντησε «δεν ξέρω», το 80,7% (n=25) μίλησε για ένα γεγονός (π.χ. απώλεια, πεθαίνει, κηδεία) και το 3,2% (n=1) συσχέτισε το θάνατο με το τέλος της ζωής. Σε ερωτήσεις που αφορούσαν στις αντιλήψεις σχετικά με τη φυσική κατάσταση των ατόμων που έχουν πεθάνει, από τους 31 εφήβους που απάντησαν το 6,4% (n=2) απάντησε «δεν ξέρω», το 25,8% (n=8) αναφέρθηκε σε σωματικές λειτουργίες και χαρακτηριστικά (π.χ. παύση λειτουργιών, κλειστά μάτια, θερμοκρασία, χρώμα δέρματος, διακοπή λειτουργίας αναπνοής κ.λπ.), το 6,5% (n=2) αναφέρθηκε στη φυσική κατάσταση (π.χ. ακινησία, κοιμάται, άψυχο αντικείμενο, απουσία επικοινωνίας) και το 61,3% (n=19) μίλησε για αλλαγές στις σωματικές λειτουργίες και τη φυσική κατάσταση.

Στο συγκεκριμένο άξονα αναφορικά με τη φυσική κατάσταση έγιναν δύο ακόμα κατηγοριοποιήσεις σύμφωνα με το λεξιλόγιο που χρησιμοποίησαν οι ερωτηθέντες: (α) σωματικές λειτουργίες/ χαρακτηριστικά, όπως παύση λειτουργιών, κλειστά μάτια, θερμοκρασία, χρώμα δέρματος, διακοπή λειτουργίας αναπνοής κ.λπ. και (β) κατάσταση του σώματος, όπως ακινησία, ύπνος, άψυχο αντικείμενο, απουσία επικοινωνίας. Για την κατηγορία της σωματικής λειτουργίας, το 29,6% των ερωτηθέντων (n=8) ανέφερε μία λειτουργία/χαρακτηριστικό (π.χ. κλειστά μάτια ή θερμοκρασία ή χρώμα δέρματος ή διακοπή

λειτουργίας αναπνοής κ.λπ.), το 48,1% (n=13) δύο, το 14,8% (n=4) τρεις και το 7,4% (n=2) τέσσερις λειτουργίες/χαρακτηριστικά. Για την κατηγορία της κατάστασης του σώματος το 76,2% (n=16) των ερωτηθέντων έδωσε μία απάντηση (π.χ. απουσία επικοινωνίας ή ακινησία ή κοιμάται ή άψυχο αντικείμενο), το 19% (n=4) έδωσε δύο και το 4,8% (n=1) έδωσε τρεις απαντήσεις.

Στον άξονα που αναφέρεται στην αιτιολογία του θανάτου, το 34,4% (n=11) των ερωτηθέντων ανέφερε μία αιτία θανάτου, το 40,6% (n=13) δύο αιτίες, το 18,8% (n=6) τρεις αιτίες και το 6,2% (n=2) τέσσερις αιτίες. Στη συνέχεια, σύμφωνα με τις απαντήσεις των εφήβων, τα αίτια του θανάτου χωρίστηκαν στις εξής υποκατηγορίες:

1. **Ασθένεια/Αρρώστια:** Το 34,5% (n=10) των ερωτηθέντων αναφέρθηκε σε μία ασθένεια/αρρώστια (π.χ. καρκίνος), το 31% (n=9) σε δύο, το 31% (n=9) σε τρεις και το 3,4% (n=1) σε τέσσερις ασθένειες. Όσον αφορά στις ασθένειες που ανέφεραν οι έφηβοι, ο καρκίνος, τα προβλήματα καρδιάς, οι αρρώστιες και τα γενικότερα προβλήματα υγείας αναφέρθηκαν συχνότερα. Ένας μικρότερος αριθμός συμμετεχόντων ανέφερε το εγκεφαλικό, το AIDS, το άσθμα και τη νέα γρίπη.
2. **Ατύχημα/Δυστύχημα:** Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το 76,5% (n=13) ανέφερε ένα είδος ατυχήματος (π.χ. τροχαίο), το 5,9% (n=1) ανέφερε δύο είδη (π.χ. τροχαίο, τραυματισμός από πέσιμο), το 11,8% (n=2) τρία είδη και το 5,9% (n=1) ανέφερε πέντε είδη ατυχημάτων. Οι μισοί περίπου από τους συμμετέχοντες αναφέρθηκαν σε ατυχήματα με τροχοφόρα οχήματα (αυτοκίνητα, λεωφορεία και μηχανάκια), ενώ πέντε άτομα ανέφεραν ατυχήματα από πέσιμο, από σπάσιμο και από πνιγμό.
3. **Ουσίες/Ναρκωτικά:** Το 71,4% (n=5) των ερωτηθέντων ανέφερε μία αιτία (π.χ. ναρκωτικά), το 14,3% (n=1) δύο (π.χ. ναρκωτικά και αλκοόλ) και το 14,3% (n=1) τρεις αιτίες.
4. **Γηρατειά:** Το 11,1% (n=8) ανέφερε ως αιτία θανάτου τα γηρατειά. Για την καθολικότητα του θανάτου, απάντηση έδωσαν 30 έφηβοι: το 80% (n=24) απάντησε θετικά (δηλαδή ναι, πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι) και το 20% (n=6) απάντησε αρνητικά (δηλαδή όχι, δεν πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι).

Στον άξονα συνειδητοποίηση της διάρκειας ζωής («Πόσα χρόνια πιστεύεις ότι θα ζήσεις ακόμη;»), έδωσαν απάντηση 27 έφηβοι: το 7,4% (n=2) απάντησε «σύντομα», «30 χρόνια ακόμη», το 18,5% (n=5) απάντησε «δεν ξέρω», το 66,7% (n=18) «πολλά χρόνια», «μέχρι τα γεράματα» και το 7,4% (n=2) απάντησε «ως τα 60-70 χρόνια».

Ατομικές διαφορές στην αντίληψη της έννοιας του θανάτου

Διερευνήθηκαν οι πιθανές διαφορές ως προς την αντίληψη της έννοιας του θανάτου ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και το επίπεδο της νοητικής καθυστέρησης. Ως προς το φύλο, βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στους άξονες:

Φυσική κατάσταση: περισσότερα κορίτσια ($n=13$) από ό,τι αγόρια ($n=6$) αναφέρθηκαν και στις φυσικές λειτουργίες και στην κατάσταση του θανάτου [$\chi^2(3)=8,556, p<.05$].

Συνειδητοποίηση της διάρκειας ζωής: περισσότερα αγόρια ($n=12$) σε σχέση με τα κορίτσια ($n=6$) δήλωσαν ότι θα ζήσουν πολλά χρόνια, μέχρι τα γηρατειά [$\chi^2(3)=5,771, p<.05$].

Στις παραπάνω διαστάσεις της έννοιας του θανάτου δεν εντοπίστηκε καμία άλλη στατιστικά σημαντική διαφορά ούτε ως προς την ηλικία ούτε ως προς το επίπεδο της νοητικής καθυστέρησης. Αυτό πιθανόν οφείλεται στο μικρό αριθμό του δείγματος που δεν επέτρεψε να υπάρχει επαρκής αριθμός απαντήσεων σε κάθε κατηγορία ερωτήσεων. Ωστόσο, το εύρημα αξίζει να επισημανθεί και να σχολιασθεί, αν και με κάθε επιφύλαξη για την εγκυρότητά του.

Στην ερώτηση που αφορούσε τα αίτια του θανάτου, διαπιστώθηκε μια οριακά στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο επιπέδων νοημοσύνης. Οι έφηβοι με ήπια νοητική καθυστέρηση είχαν την τάση να δίνουν πιο πολλές απαντήσεις σε σχέση με τους εφήβους με μέτρια νοητική καθυστέρηση [$F(1, 29)=3,602, p=.068$].

Ανάλυση Αποτελεσμάτων με βάση τη Θεμελιωμένη Θεωρία

Η ανάλυση περιεχομένου των συνεντεύξεων έγινε με βάση τη διαδικασία κωδικοποίησης (ανοιχτή κωδικοποίηση και κωδικοποίηση άξονα) με λέξεις-κλειδιά. Σε κάθε μαθητή που συμμετείχε στην έρευνα, δόθηκε ένας κωδικός (π.χ. N1) και με αυτόν θα αναφέρονται στην παρακάτω ανάλυση.

Περιγραφή της έννοιας του θανάτου

Οι έφηβοι με νοητική καθυστέρηση φαίνεται να γνωρίζουν σε μεγάλο ποσοστό το φαινόμενο του θανάτου και χρησιμοποιούν τις εξής λέξεις για να τον περιγράψουν:

«πεθαίνει», που δείχνει μια ενέργεια, δηλαδή κάτι που συμβαίνει: «όταν πε-

θαίνει κάποιος άνθρωπος» (N1/17 ετών), (N3/14 ετών), (N4/16 ετών), (N5/18 ετών) κ.λπ.,

«κηδεία», που παραπέμπει στην τελετουργία περικλείοντας παράλληλα τις φάσεις του θρήνου και του πένθους: «όταν πεθαίνει κάποιος και μετά γίνεται η κηδεία» (N4/16 ετών), «οι άλλοι που τον θάβουν στενοχωριούνται» (N12/18 ετών),

«απώλεια», έντονα φορτισμένη λέξη που εκφράζει το συναισθηματικό κενό, καθώς κάποιος χάνει κάτι δικό του, κάτι από τον εαυτό του: «μια απώλεια» (N21/16 ετών) και

με την έκφραση το «τέλος της ζωής», αναδεικνύεται η συνειδητοποίηση του κύκλου της ζωής. Κάθε οργανισμός που γεννιέται, φθείρεται και πεθαίνει: «όταν τελειώνει και φεύγει από τη ζωή» (N15/17 ετών), «όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει και δεν ξανάρχεται» (N29/15 ετών).

Η πλειοψηφία των εφήβων αναγνωρίζει τις διαφορές ανάμεσα σε έναν ζωντανό κι έναν νεκρό οργανισμό και τις προσδιορίζει πολύ συγκεκριμένα. Τα φυσικά χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες ενός οργανισμού [«δεν μπορεί να πάρει ανάσα, δε χτυπάει η καρδιά του... δεν μπορεί να κουνήσει τα χέρια του, τα πόδια του, το σώμα του» (N1/17 ετών), «δεν κουνιέται, δεν αναπνέει, δεν ανοίγει τα μάτια» (N10/17 ετών) κ.λπ.], συνδέονται με την απουσία επικοινωνίας [«δεν μπορεί να μιλήσει» (N3/14 ετών), (N8/14 ετών), (N9/14 ετών), (N12/18 ετών) κ.λπ.] και την παρομοίωση άψυχο αντικείμενο [«είναι φυτό, να όπως αυτό (το θρανίο)» (N25/17 ετών)] δείχνοντας έτσι και την κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης. Η χρήση της λέξης κοιμάται από έναν έφηβο (N20/15 ετών) δε σημαίνει σύγχυση, αλλά δείχνει, κατά μία άποψη, το πώς φαίνεται η κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο νεκρός (σαν να κοιμάται). Η λέξη κοιμάται, όμως, μπορεί να αποτελεί και έκφραση των ανθρώπων που πονούν και δεν μπορούν να αποδεχθούν το γεγονός, επομένως και τη λέξη θάνατος, χωρίς αυτό να υποδηλώνει άρνηση. Τέλος, η λέξη κοιμάται ή κοιμήθηκε χρησιμοποιείται στη χριστιανική θρησκεία αντί της λέξης πέθανε, καθώς ο θάνατος είναι για τους πιστούς κάτι το πρόσκαιρο μπροστά στην αναμονή της ανάστασης των νεκρών.

Αιτιολογία του θανάτου

Ως προς την αιτιολογία του θανάτου, η αναφορά της πλειονότητας των εφήβων σε μία ή δύο αιτίες δείχνει και τη βαρύτητα που έχουν οι συγκεκριμένες αιτίες για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία γενικότερα. Οι έφηβοι αναφέρονται κυρίως σε ασθένειες, όπως ο καρκίνος και τα καρδιολογικά προβλήματα, αλλά και τα ατυχήματα. Φαίνεται να έχουν επίγνωση των θεμάτων

που αφορούν στην υγεία και τη σωματική ασφάλεια. Τα συγκεκριμένα φαινόμενα απασχολούν όλους τους κοινωνικούς θεσμούς (οικογένεια, πολιτεία, φορείς κ.λπ.) και αυτό δείχνει να έχει σημαντικές επιρροές και στην κριτική θεώρηση των εφήβων που ζουν και λειτουργούν σε ένα οικοσύστημα.

Σε μια πιο εξειδικευμένη ανάλυση τα αίτια του θανάτου χωρίστηκαν στις κατηγορίες: Ασθένεια/ Αρρώστια, Ατύχημα/ Δυστύχημα, Ουσίες/ Ναρκωτικά, Γηρατειά. Σχετικά με την κατηγορία Ασθένεια /Αρρώστια οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν κυρίως στον καρκίνο και στο έμφραγμα (N1/17 ετών), (N2/13 ετών), (N16/16 ετών), (N21/16 ετών) κ.λπ., ασθένειες που πραγματικά αποτελούν τη συχνότερη αιτία θανάτου στις σύγχρονες ανεπτυγμένες κοινωνίες. Πιο σπάνια μίλησαν για άλλες ασθένειες όπως το εγκεφαλικό (N4/16 ετών), (N11/19 ετών) κ.λπ., τη νέα γρίπη «από αυτή... τη γρίπη που λέμε» (N17/16 ετών), «το άσθμα» (N3/14 ετών), «το AIDS» (N26/17 ετών). Επιβεβαιώνονται έτσι τα όσα διαπιστώθηκαν παραπάνω σχετικά με τη σημασία των συγκεκριμένων αιτιών θανάτου και τη συναισθηματική επιρροή που έχουν στους εφήβους, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση και έκφραση των συγκεκριμένων απόψεων.

Οι απαντήσεις που δίνουν οι έφηβοι και στην περίπτωση των ατυχημάτων είναι η απεικόνιση μιας δυσάρεστης κατάστασης που ισχύει στην ελληνική πραγματικότητα και αφορά στον τεράστιο αριθμό των τροχαίων ατυχημάτων και των νεκρών που προκύπτουν από αυτά: «να χτυπήσει κάποιος με το αμάξι» (N9/14 ετών), «από κάποιο τροχαίο» (N12/18 ετών), «τρακαίρουν και πεθαίνουν από ατύχημα» (N13/16 ετών), «αν έχει ατύχημα» (N16/16 ετών), (N18/14 ετών) κ.λπ. Ο λόγος των εφήβων σχετικά με τα ατυχήματα επικεντρώνεται σε μία κυρίως απάντηση, τα τροχαία ατυχήματα. Άλλες απαντήσεις, όπως «να γλιστρήσει και να πέσει» (N8/14 ετών), «από πνιγμό ή σπάσιμο» (N19/15 ετών), «να πέσεις από τις σκάλες» (N32/13 ετών) κ.λπ., είναι πιο σπάνιες. Αυτό πιθανόν να μη δείχνει απαραίτητα έλλειμμα στο λόγο των εφήβων, αλλά τη συνειδητοποίηση και την ανάδειξη από μέρους τους ενός σημαντικού κοινωνικού προβλήματος, των τροχαίων ατυχημάτων.

Η χρήση ναρκωτικών ουσιών και οι επιπτώσεις τους στον ανθρώπινο οργανισμό είναι ένα θέμα που συζητείται συχνά στο σχολείο τόσο στα πλαίσια κάποιων μαθημάτων (π.χ. Βιολογία) όσο και σε εξειδικευμένα προγράμματα Αγωγής Υγείας, που εφαρμόζονται στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Άλλωστε τα ναρκωτικά αποτελούν ένα οικείο θέμα για τους εφήβους, καθώς η χρήση τους ξεκινά συνήθως την περίοδο της εφηβείας. Οι έφηβοι που εξετάστηκαν στην έρευνα ανέφεραν συχνά τη χρήση των ναρκωτικών ως βασική αιτιολογία θανάτου: «από διάφορες ουσίες, ναρκωτικά» (N17/16 ετών), «από ναρκωτικά» (N19/15 ετών), (N20/15 ετών), (N32/13 ετών) κ.λπ. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ναρκωτικά αναφέρθηκαν κυρίως από αγόρια. Φαίνεται έτσι

ότι το συγκεκριμένο θέμα είναι περισσότερο διαδεδομένο στις παρέες των αγοριών και αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος περισσότερο για το δικό τους φύλο. Σημαντική είναι και η αναφορά τους στο κάπνισμα αλλά και το αλκοόλ, για τα οποία η πολιτεία καταβάλλει προσπάθειες πρόληψης της χρήσης τους και μέσω του σχολείου στα πλαίσια του διαθεματικού προγράμματος σπουδών.

Σπάνια οι έφηβοι αναφέρθηκαν στα γηρατειά συγκριτικά με τις άλλες κατηγορίες αιτιών. Είναι πιθανό οι συμμετέχοντες, όπως θα φανεί και στην περαιτέρω ανάλυση, να θεωρούν τα γηρατειά ως δεδομένη αιτία θανάτου, ως κάτι το αυτονόητο. Συνεπώς, στο ερώτημα της έρευνας που αφορούσε την αιτιολογία, απάντησαν με αυτό που είναι πιο κοντά στην καθημερινότητά τους και στην ηλικία τους. Τα γηρατειά είναι για κάθε έφηβο κάτι πολύ μακρινό και οι «μορφές» που παίρνει ο θάνατος στις νεαρές ηλικίες είναι συνήθως οι αρρώστιες, τα τροχαία, τα ναρκωτικά και οι ουσίες.

Σημαντικές είναι και οι αναφορές δύο αγοριών στη βία και στην αυτοκτονία. Στην αναφορά του για θάνατο από βία, «να πέσει ξύλο και να τον σκοτώσουν», ο ένας έφηβος (N19/15 ετών) αφηγείται τα βίαια επεισόδια από πρόσφατο ποδοσφαιρικό αγώνα, επισημαίνοντας με αυτόν τον τρόπο άλλο ένα πολύ σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα σε ένα σημαντικό για τη νεολαία θεσμό, τον αθλητισμό. Ο δεύτερος έφηβος (N32/13 ετών) μιλάει για ένα επίσης συγκλονιστικό τρόπο θανάτου, την αυτοκτονία, «να πηδήξεις από κάπου», που αρκετά συχνά απασχολεί την σκέψη κάποιων εφήβων, που βιώνουν την αποτυχία, την απομόνωση και το άγχος ενός αβέβαιου μέλλοντος.

Καθολικότητα, μη αναστρεψιμότητα και άλλα χαρακτηριστικά της έννοιας του θανάτου

Η πλειονότητα των εφήβων με νοητική καθυστέρηση κατανοεί πλήρως το στοιχείο της καθολικότητας του θανάτου: «κάποια στιγμή πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι» (N2/13 ετών), «συνήθως πεθαίνουν οι ηλικιωμένοι» (N4/16 ετών), «ναι, (πεθαίνουν όλοι) όταν γεράσουν» (N7/15 ετών), «όταν μεγαλώσουν πολύ και έχουν προβλήματα υγείας» (N12/18 ετών), «κανένας δε μένει πάνω στη γη, όλοι θα πεθάνουν... θα πεθάνουμε κάποια στιγμή» (N15/17 ετών), «πεθαίνουν όλοι όταν έρθει η ώρα τους» (N19/15 ετών), «ο κόσμος λέει μια μέρα όλοι θα πεθάνουμε» (N26/17 ετών). Το ότι ένα μικρό ποσοστό απάντησε αρνητικά [«όχι μερικοί πεθαίνουν» (N6/14 ετών), «όχι -δεν πεθαίνουν όλοι- μπορεί να έχει κάποιος πρόβλημα, αν δεν έχεις μπορεί να ζήσεις» (N14/15 ετών)] μπορεί να οφείλεται σε σύγχυση που αφορά στο φαινόμενο του θανάτου, αλλά ενδεχομένως και σε σύγχυση που οφείλεται στο ίδιο το ερώτημα. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι κάποια παιδιά απάντησαν

«όχι, δεν πεθαίνουν όλοι οι άνθρωποι...» όταν, για παράδειγμα, δεν υπάρχει συγκεκριμένη αιτία.

Τα χαρακτηριστικά ενός νεκρού, η παύση των σωματικών, φυσικών λειτουργιών, που προανέφεραν οι έφηβοι στη θεώρηση της Φυσικής Κατάστασης, το ρήμα πεθαίνει, η έκφραση το τέλος της ζωής αποτελούν, μαζί με τις απαντήσεις της μη αναστρεψιμότητας, μια ολοκληρωμένη αντίληψη της έννοιας του θανάτου από την πλειοψηφία των εφήβων που συμμετείχαν στην έρευνα. Η πλειοψηφία των εφήβων απάντησε μονολεκτικά με τη λέξη «όχι» (δεν μπορεί να ξαναζωντανέψει κάποιος που έχει πεθάνει), (N1/17 ετών), (N2/13 ετών), (N3/14 ετών), (N5/18 ετών), (N6/14 ετών) κ.λπ. Κάποιοι έφηβοι έδωσαν και διαφορετικές απαντήσεις όπως: «Δεν υπάρχει τέτοια περίπτωση» (N4/16 ετών), «Όχι, μόνο στα έργα γίνονται αυτά» (N14/15 ετών), «όχι, μόνο στις ταινίες» (N15/17 ετών), «όχι, δεν είμαστε σαν το Χριστό που ξαναζωντάνευε» (N20/15 ετών), ενώ ένας άλλος κάνει λόγο για την περίπτωση της ανάνηψης «αν τον προλάβουνε και τον κάνουν με ρεύμα, μπορεί να τον γυρίσουνε. Για κάποια λεπτά είναι αυτή η δυνατότητα ... μετά δε νομίζω, δεν είναι δυνατόν» (N21/16 ετών). Στις παραπάνω απαντήσεις θα διέκρινε κανείς και κάποιο χιούμορ στο λόγο των συμμετεχόντων. Άλλωστε η τάση της διακωμώδησης του θανάτου υπάρχει από την αρχαιότητα, με τον ήρωα Χάρωντα στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, αλλά και σε κάθε εποχή μέσα από εύθυμα τραγούδια, ανέκδοτα κ.λπ. Τέλος, διαπιστώθηκαν επιρροές από τη θρησκεία (στην απάντηση για την ανάσταση του Χριστού) και γνώσεις για πρώτες βοήθειες (από τη σχετική με την ανάνηψη απάντηση).

Η πλειονότητα των εφήβων, συμψηφίζοντας τις κατηγοριοποιήσεις «πολλά χρόνια/γεράματα» και «ως τα 60-70», απάντησε αυτό που κάθε άνθρωπος σκέφτεται για τα παιδιά και τους εφήβους [«έχουν ολόκληρη τη ζωή μπροστά τους»], ότι θα ζήσουν πολλά χρόνια. Είναι φυσιολογικό η αντίληψη αυτή να κυριαρχεί και στους εφήβους με νοητική καθυστέρηση. Ένα επίσης σημαντικό ποσοστό απαντά «δεν ξέρω» (N7/15 ετών), (N13/16 ετών) κ.λπ. «δεν ξέρω... για όσο θέλει ο Θεός» (N4/16 ετών), «ο Θεός ξέρει» (N15/17 ετών). Σημαντική είναι η απάντηση «θα πεθάνω γρήγορα» (N1/17 ετών) που δίνεται από μια έφηβη που έχασε τη μητέρα της από καρκίνο. Ο φόβος ότι μπορεί να συμβεί και στον ίδιο τον έφηβο, δημιουργεί ανασφάλεια και απαισιοδοξία. Ανάλογο προβληματισμό φαίνεται να έχει και η έφηβη (N12/18 ετών) που βίωσε την απώλεια του πατέρα της και απαντά «δεν ξέρω, κυρία». Τα δύο αγόρια της έρευνας που έχουν βιώσει επίσης την απώλεια του ενός γονιού απαντούν «μέχρι 90 χρονών» (N19/15 ετών) και «μέχρι να γεράσω» (N29/15 ετών). Πιθανώς στις περιπτώσεις αυτές να μην υπάρχει η αποδοχή του βιώματος, καθώς διαφαίνεται η πεποίθηση ότι αυτό δε θα συμβεί στους ίδιους.

Συζήτηση

Όπως διαπιστώθηκε στην παρούσα έρευνα, η πλειονότητα των εφήβων με νοητική καθυστέρηση απάντησε σε όλα τα ερωτήματα που τέθηκαν. Οι έφηβοι έχουν συγκεκριμένη αντίληψη για το θάνατο και σε καμιά περίπτωση δε διαφαίνονται φανταστικά ή μυθικά στοιχεία που να υπονοούν ελλιπή ενημέρωση και πληροφόρησή τους (Σούλης, 2000), ενώ συνδέουν το θάνατο με θρησκευτικές αντιλήψεις και με βιώματα που συνδέονται με το πένθος, όπως φόβο, σύγχυση, χιούμορ, στωικότητα (θέλημα Θεού), και πίστη στο Θεό (Bube, 2007· Olson, 2008· Thomas & Woods, 2008).

Η αντίληψη της εικόνας και της εμφάνισης ενός νεκρού αποδίδονται με αναφορά στις μεταβολές των φυσικών λειτουργιών και χαρακτηριστικών του ανθρωπίνου σώματος, στην απουσία επικοινωνίας και με το χαρακτηρισμό «άψυχο αντικείμενο». Τα ευρήματά μας επιβεβαιώνουν ότι οι έφηβοι με νοητική καθυστέρηση εκδηλώνουν το ίδιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις σωματικές αλλαγές που προκαλεί ο θάνατος όπως και οι έφηβοι τυπικής ανάπτυξης (Herbert, 2008). Διαπιστώθηκε ακόμη ότι τα κορίτσια είχαν πλουσιότερο λόγο σε σχέση με τα αγόρια, καθώς αναφέρθηκαν και σε σωματικές λειτουργίες και στην φυσική κατάσταση του σώματος. Επίσης οι έφηβοι με ήπια νοητική καθυστέρηση έχουν την τάση να δίνουν πιο πολλές απαντήσεις σε σχέση με τους εφήβους με μέτρια νοητική καθυστέρηση. Ως προς την ηλικία, δεν εντοπίστηκε στατιστικά σημαντική διαφορά σε καμία από τις διαστάσεις της έννοιας του θανάτου.

Είναι αξιοσημείωτο το ότι οι έφηβοι αναφέρθηκαν στις σημαντικότερες αιτίες θανάτου της σύγχρονης εποχής, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι έχουν επίγνωση των κοινωνικών προβλημάτων της εποχής τους, όπως των ασθενειών (π.χ. καρκίνος, γρίπη), των τροχαίων ατυχημάτων, της βίας και της χρήσης ναρκωτικών ουσιών.

Ο κύκλος της ζωής είναι κατανοητός από την πλειοψηφία των εφήβων της έρευνας. Τα χαρακτηριστικά ενός νεκρού, η παύση των σωματικών, φυσικών λειτουργιών, που αναφέρουν οι έφηβοι στη θεώρηση της φυσικής κατάστασης και το μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων που απαντά ότι ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος, δείχνει μια ολοκληρωμένη αντίληψη της έννοιας του θανάτου από την πλειοψηφία των εφήβων.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των εφήβων γνωρίζει ότι τα γηρατεία είναι η περίοδος της ζωής κατά την οποία ο άνθρωπος αναμένει το θάνατο. Τα κορίτσια όμως είναι περισσότερο συγκρατημένα ως προς τον προσωπικό χρόνο επιβίωσής τους, σε σχέση με τα αγόρια, που δηλώνουν αυθόρμητα ότι θα ζήσουν πολλά χρόνια.

Συγκριτικά με παρόμοιες έρευνες (π.χ. Bube, 2007), η ερμηνεία των

αποτελεσμάτων στη συγκεκριμένη έρευνα δεν περιορίζεται μόνο στην ανάλυση περιεχομένου, αλλά βασίζεται και στη θεμελιωμένη θεωρία. Σύμφωνα με την ανάλυση, διαφαίνεται ότι ο λόγος των εφήβων της συγκεκριμένης έρευνας δε διαφέρει από το λόγο της ευρύτερης κοινωνίας για το συγκεκριμένο θέμα. Παρόλο που ο λόγος αρκετών συμμετεχόντων είναι απλός, σχεδόν τηλεγραφικός, γνωρίζουν το φαινόμενο του θανάτου και μπορούν να τον ορίσουν, χρησιμοποιώντας σχετικές λέξεις, όπως «πεθαίνει», «κηδεία», «απώλεια», «το τέλος της ζωής», εύρημα που έρχεται σε αντίθεση με αυτό παρόμοιων ερευνών στον ίδιο πληθυσμό των εφήβων (π.χ. McEvoy, Reid, & Guerin, 2002).

Περιορισμοί της έρευνας και προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Μια από τις αδυναμίες της έρευνας αφορά στο μικρό δείγμα της, γεγονός που δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή περισσότερων αναλύσεων και, ενδεχομένως, περιορίζει τη δυνατότητα γενίκευσης των ευρημάτων. Ένας άλλος περιορισμός είναι ότι δεν υπήρξε ομάδα ελέγχου εφήβων τυπικής ανάπτυξης, ώστε να γίνει σύγκριση με τις δικές τους αντιλήψεις περί θανάτου

Καθώς δεν υπάρχουν πολλές σχετικές έρευνες, η μελλοντική έρευνα θα πρέπει (α) να γίνει πιο συστηματική, όσον αφορά, για παράδειγμα, τα μέσα συλλογής των δεδομένων, (β) να εστιάσει τόσο στις απόψεις των ίδιων των απόμων με νοητική καθυστέρηση όσο και των κοντινών άλλων, (γ) να εξετάσει μεγαλύτερο δείγμα που θα συμπεριλαμβάνει και άτομα τυπικής ανάπτυξης και (δ) να μελετήσει τη συναισθηματική διάσταση της αντίληψης της έννοιας του θανάτου από τα άτομα με νοητική καθυστέρηση.

Βιβλιογραφία

- Bacqué, F. M. (2007). *Πένθος και υγεία. Άλλοτε και σήμερα*. Αθήνα: Θυμάρι.
- Bube, M. (2007). Die Todesvorstellungen geistigbehinderter Jugendlicher. Eine empirische Studie (Διαθέσιμο online: <http://www.bildungsverlag1.de/wps/wcm/>, προσπελάστηκε στις 2/12/2009).
- Γεώργας, Δ. Δ., Παρασκευόπουλος, Ι. Ν., Μπεζεβέγκης, Η. Γ., & Γιαννίτσας, Ν. Δ. (1997). *Ελληνικό WISC-III: Wechsler κλίμακες νοημοσύνης για παιδιά*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Herbert, M. (2008). *Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2003). *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Λεονταρή, Α. (2006). Παιδί και πένθος. *Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος*, 4, 283-299.
- Luchtenband, C., & Murphy, N. (1998). *Helping adults with mental retardation grieve a death loss*. Philadelphia, PA: Taylor & Francis.

Η αντίληψη της έννοιας του θανάτου από εφήβους με νοητική καθυστέρηση

- McEvoy, J., Reid, Y., & Guerin, S. (2002). Emotion recognition and concept of death in people with learning disabilities. *The British Journal of Developmental Disabilities*, 48(95), Part 2, 83-89.
- Ντολτό, Φ. (2009). *Μιλώντας για το θάνατο*. Αθήνα: Πατάκης.
- Olson, S. (2008). Caring at the end of life. *EP MAGAZINE*. (Διαθέσιμο online: <http://www.eparent.com>, προσπελάστηκε στις 20/4/2010)
- Παπαδάτου, Δ. (2005). Απώλειες στη ζωή του παιδιού. Στο Μ. Νύσεν (Επιμ. Έκδ.), *Πρακτικά Συμποσίου Απώλειες στη Ζωή του Παιδιού* (σσ.13-24). Αθήνα: Μέριμνα.
- Σούλης, Σ. (2000). Η έννοια το θανάτου στα παιδιά και τους εφήβους με νοητική υστέρηση. Στο Α. Κυπριωτάκης (Επιμ. Έκδ.), *Πρακτικά Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής* (σσ. 892-902). Π.Τ.Δ.Ε Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 12-14 Μαΐου.
- Σουμάκη, Ε. (2007). Η συμβολή του πένθους στην αναπτυξιακή διαδικασία. Τρόποι κλινικής έκφρασης και η κατανόηση του θεραπευτή. Στο *Θέματα ψυχοδυναμικής και ψυχοκοινωνικής παιδοψυχιατρικής. 1^{ος} τόμος* (σσ. 209-219). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Thomas, D., & Woods, H. (2008). *Νοητική καθυστέρηση, θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χατζηνικολάου, Σ., & Αναγνωστοπούλου, Τ. (2010). Οι απώλειες στη ζωή του παιδιού. Η ανάγκη δημιουργίας του συγκεκριμένου προγράμματος. *Επιστημονικό Βήμα*, 13, 151-164.